

УДК 316.34+314.151.3-054.73(470:477)]477.51
DOI <https://doi.org/10.15407/mue2024.23.065>

РЕНДЮК ТЕОФІЛ

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-1361-0316>

RENDIUK TEOFIL

a Doctor of History, a chief research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-1361-0316>

Бібліографічний опис:

Рендюк, Т. (2024) Етнічний чинник формування та збереження ідентичності населення українсько-російського пограниччя: історико-етнографічні аспекти (на прикладі Сіверщини). *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 65–84.

Rendiuk, T. (2024) The Ethnic Factor of the Formation and Preservation of the Identity of the Population of the Ukrainian-Russian Borderline: Historical and Ethnographic Aspects (Exemplified by Sivershchyna). *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 65–84.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

**ЕТНІЧНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ
ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО
ПОГРАНИЧЧЯ: ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ
(на прикладі Сіверщини)**

Анотація / Abstract

Статтю присвячено дослідженню історичних, етнографічних, культурних, релігійних процесів та мовних впливів у порубіжних регіонах України, які межують із російською федерацією або є історико-етнографічними українськими територіями в сусідній країні, на формування й збереження ідентичності населення українського пограниччя. **Метою розвідки** є вивчення означених аспектів у межах Сіверщини – північно-східного регіону українсько-російського порубіжжя. Установлено, що саме цей український історико-етнографічний регіон підпав під найпершу та найбільшу русифікацію, починаючи з часів московсько-литовської війни 1500–1503 років за ці північно-східні українські землі. За часів московського царства, російської імперії, Радянського Союзу цей процес лише інтенсифікувався. Нинішня агресивна росія перейшла до вкрай негативного способу деукраїнізації регіону – фізичного знищення українців шляхом військового вторгнення в рамках повномасштабної фази розв'язаної у 2014 році війни проти України. Зроблено висновок про те, що кількісний дисбаланс між етнічними українцями та росіянами в цьому регіоні помежів'я на користь останніх пояснюється, з одного боку, інтенсивною асиміляторською політикою росії стосовно етнічних українців, а з іншого, – недостатньою увагою та підтримкою українців у сусідній державі з боку самої України.

Ключові слова: регіон, помежів'я, Сіверщина, Стародубщина, русифікація, агресія.

The article is devoted to the study of historical, ethnographic, cultural, religious processes and linguistic influences in the frontier regions of Ukraine, bordering with the Russian Federation or

are historical and ethnographic Ukrainian territories in a neighbouring country, on the formation and preservation of the identity of the population of Ukrainian borderline. The purpose of the work is to study the specified aspects within the boundaries of Sivershchyna, known as the north-eastern region of the Ukrainian-Russian border. It is ascertained that this Ukrainian historical-ethnographic region has been undergone the earliest and largest Russification, starting from the time of the Muscovite-Lithuanian war of 1500–1503 for these north-eastern Ukrainian lands. During the times of the Muscovite Empire, the Russian Empire, and the Soviet Union, this process has been only intensified. The current aggressive Russia has moved to an extremely negative way of de-Ukrainization of the region – the physical destruction of Ukrainians through a military invasion as part of the full-scale phase of the war against Ukraine launched in 2014. It is concluded that the quantitative imbalance between ethnic Ukrainians and Russians in this border region in favour of the latter is explained, on the one hand, by Russia's intensive assimilationist policy towards ethnic Ukrainians, and on the other hand, by insufficient attention and support of Ukrainians in the neighbouring state by Ukraine itself.

Keywords: region, borderland, Sivershchyna, Starodubshchyna, Russification, aggression.

Загальновідомим є факт незбігу нинішніх державних кордонів України та сусідніх держав з етнографічними межами реального проживання їх корінних народів у географічному просторі помежів'я. Звідси й інтерес до вивчення українського етнографічного пограниччя, образ якого формується насамперед із національної ідентичності його змішаного населення, що безпосередньо пов'язано з історією, мовою, матеріальною та духовною культурою, релігією й міжетнічними та міжконфесійними відносинами мешканців українського порубіжжя. Регіональна своєрідність етнічності населення пограниччя України чіткіше окреслюється впродовж XV–XIX ст. у зв'язку з колонізацією її порубіжних земель сусідніми державами, передусім московським царством, російською імперією. Колонізація етнічними росіянами окремих українських земель, зокрема Сіверщини, царською росією та продовження цього негативного процесу за часів Радянського Союзу етнографічно уособило місцеве населення порубіжжя, стримуючи процес його етнокультурної консолідації і формуючи водночас регіональність культури українсько-російського пограниччя та специфічну ідентичність його населення.

Наукове зацікавлення цією проблематикою значно посилилося після розпаду Радянського Союзу та появи незалежної Української держави з її міжнародно визнаними кордонами. В основі щораз більшого інтересу до українського пограничного етнографічного простору лежить низка факторів історичного, географічного, етнічного, політичного, адміністративного, економічного, культурного й

духовного характеру, пов'язаних із виникненням і розвитком українського народу та його багатогранних взаємин із сусідніми етнічними росіянами від давнини до сьогодення. Ідеальним алгоритмом українського етнографічного пограниччя були б безконфліктність і толерантність життя в прикордонному регіоні, без огляду на історичне походження його населення та його етнічні відмінності. Довоєнний досвід існування такого пограниччя довів, що представники двох народів, які проживають у його межах, могли виробити спільні підходи до розв'язання різних складних проблем історичного, політичного, економічного, культурного, мовного та іншого характеру. Проте розпочата 24 лютого 2022 року повномасштабна фаза розв'язаної у 2014 році війни росії проти України докорінно змінила перспективність згаданого вище алгоритму, ставлячи в центр уваги саму можливість виживання етнічних українців в означеному українсько-російському порубіжжі.

У цьому контексті своєчасним стало оприлюднення 22 січня 2024 року Указу Президента України № 17/2024 «Про історично населені українцями території Російської Федерації», що надало нового імпульсу для дослідження проблематики стосовно складного становища етнічних українців у прикордонних з Україною регіонах росії. Початок роботи над його імплементацією надав тематиці щодо минулого і сучасності наших співвітчизників по обидва боки українсько-російського державного кордону, у тому числі в рамках історичної Сіверщини, особливої актуальності. На необхідність вивчення сучасних реалій життя мешканців укра-

їнського пограниччя й активну динаміку ідентифікаційних етнокультурних процесів у його межах указує Постанова № 256 Президії Національної академії наук України від 23 жовтня 2002 року «Про дослідження етнокультурних процесів на теренах українського порубіжжя». У документі передбачено конкретні заходи стосовно оптимізації та активізації дослідження українського етнічного пограниччя. Вивчення ролі цього чинника у формуванні та збереженні ідентичності населення українсько-російського етнографічного пограниччя впливає також із необхідності винайдення конструктивного виходу з надскладної ситуації, що склалася з державним кордоном України із сусідньою росією після її широкомасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Незаконна окупація агресивною росією значної частини прикордонної території України істотно змінила становище етнічних українців по обидва боки кордону, посилюючи небезпечні для національних інтересів України процеси їх русифікації та асиміляції.

За цих обставин виникає невідкладна потреба апелювання до історії такого показового українського етнічного регіону, як Сіверщина, щоб довести неспроможність та необґрунтованість нинішніх претензій росії на прикордонні території України. Тому метою нашої роботи є вивчення процесу формування та функціонування етнічної ідентичності населення історичної Сіверщини, а також етнічних, культурних, мовних і релігійних складових цієї ідентичності, що дасть змогу повніше усвідомити актуальні національно-культурні потреби українців у сусідній з Україною росії задля забезпечення їм відповідної підтримки згідно з окресленими положеннями в зазначеному вище Указі Президента України.

Головне завдання статті – проаналізувати процес і динаміку формування ідентичності населення історичної Сіверщини; охарактеризувати етнополітичні, етносоціальні, етнолінгвістичні, етнокультурні особливості розвитку цього пограниччя; розкрити мовні, культурні та релігійні критерії етнічної ідентичності населення окресленого регіону; визначити місце історико-культурної спадщини цієї частини пограниччя у формуванні національної ідентичності населення прилеглих до дер-

жавного кордону етнографічних територій України та росії, вплив цієї спадщини на сучасні міжетнічні відносини в цьому прикордонному регіоні; простежити соціокультурні зміни населення означеного пограниччя по обидва боки державного кордону України з росією в нових воєнно-політичних реаліях з урахуванням спровокованої московією у 2014 році російсько-української війни з її нинішньою повномасштабною фазою.

Міждисциплінарний характер теми розвідки зумовлює дотримання принципів історизму, об'єктивності, системного підходу й контекстуалізації. У процесі дослідження застосовано загальнонаукові та конкретно-історичні методи: аналізу й синтезу, типологізації, реконструкції, а також міждисциплінарний, синхронний, статистичний та хронологічний.

Наукова новизна отриманих результатів роботи полягає в тому, що вперше здійснено спробу подолати попередній обмежений підхід дослідників, коли вважалося, що їх науковим пріоритетом мали б стати представники одного народу, якому належала прикордонна етнічна територія, а не змішане, як правило, населення пограничних територій незалежно від національної чи етнічної належності окремих його носіїв, як це передбачає методика дослідження пограниччя.

Історіографія питання містить достатньо широке коло наукових праць вітчизняних та зарубіжних авторів. Історична Сіверщина є невичерпним полем для дослідників різних профілів. Яскравим прикладом конкретних досягнень у багатовимірному вивченні пограниччя та української етнографічної території, зокрема з росією, є монографія провідної наукової співробітниці відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України (ІМФЕ) Г. Бондаренко «Українська етнокультура в контексті глобалізаційних викликів» [4]. Цікавим є бачення науковиці щодо головних чинників ідентичності українського пограниччя – державного, етноконфесійного, урбанізаційного та етнопсихологічного. Зарубіжну і внутрішню етнологічні частини монографії Г. Бондаренко вдало доповнюють праці завідувачки відділу Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів

ІМФЕ, членкині-кореспондентки НАН України В. Борисенко, зокрема монографія «Українська етнологія» [29] за її редакцією. У баченні авторки постає проблема у продовженні досліджень за новою методикою, яка, безумовно, сприятиме взаєморозумінню між представниками різних етносів. Її успішні розвідки щодо проблем інтеграції національних меншин в українське суспільство, здійснені останнім часом [5; 6], суттєво доповнюють загальну картину проблематики сучасного українського етнографічного пограниччя. Предметним дослідженням з історії та сучасності Стародубщини як географічної частини історичної Сіверщини стала відповідна розвідка автора цієї статті, опублікована в першому номері журналу «Народна творчість та етнологія» за 2021 рік [26]. Цінним для вивчення історико-етнографічного портрета Чернігово-Сіверщини є щорічний збірник наукових праць «Сіверщина в історії України», що видавався, починаючи з 2008 року, Національним заповідником «Глухів», Центром пам'яткознавства НАН України і Українським товариством охорони пам'яток історії та культури (редакційний колектив очолював О. Савицький; О. Титова – заступник голови; В. Абакумова, Л. Бесов, С. Білокінь, Л. Гріффен та ін. – члени редколегії). Від 2018 року збірник видається під керівництвом І. Мошика. Не менш важливим є науковий журнал «Сіверянський літопис», що почав виходити в 1995 році. Його засновниками є Інститут історії України НАН України, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Національна спілка краєзнавців України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Історію української порубіжної землі Стародубщини з давніх часів і до сучасного періоду детально описав український історик І. Роздобудько у своєму монографічному дослідженні «Стародубщина. Нарис українського життя краю» (під псевдонімом «Вірний зі Стародубщини»). На окрему увагу заслуговує видана у 2013 році книга С. Плохія «Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій», де йдеться про Стародубщину саме як про український край і про роль цього регіону в українському житті та націєтворенні. Крім інших позитивних аспектів, ав-

тор уперше друкує карти Стародубського полку 1750-х років, а в додатку до книги наводить відомості про козацькі родини Стародубщини. Історіографія Стародубщини загалом охоплює низку досліджень загального характеру українських і західних авторів, у яких історико-етнографічні аспекти висвітлено поверхово та епізодично. Слід також наголосити на тому, що якщо західні автори (З. Когут, Т. Олексіук, О. Субтельний та ін.) давно й відкрито писали про російську експансію на українські терени ще з часів появи московського князівства до повної окупації України більшовицькою росією в 1920 році, то українські дослідники радянського періоду, а також частина вітчизняних дослідників перших двох із половиною десятиліть незалежної України або навмисно замовчували русифікаторську політику в Україні та в її окремих регіонах, або торкались її обережно. Справжнім науковим проривом у вивченні процесу русифікації на Стародубщині з давніх часів стала опублікована в травні 2014 року, тобто після початку сучасної російсько-української війни, стаття авторитетного українського дослідника Т. Чухліба «Стародубщина чекає на повернення...»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону російської федерації [31]. Як впливає з назви роботи, автор звернув увагу на «історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону російської федерації», що є виправданим з огляду на його роботу в Інституті історії України НАН України, але він повністю уникнув історико-етнографічних і частково демографічних аспектів досліджуваної теми. Вагомою стосовно цієї теми є також праця А. Лаєвського «Передумови утворення Стародубського полку 1648–1663 рр.» [19], опублікована знову ж таки в середині 2014 року в згаданому вище збірнику наукових праць «Сіверщина в історії України». Утім, науковець висвітлив переважно історичні аспекти проблеми, уникаючи її важливих етнографічних наративів. Отже, потреба в дослідженні історико-етнографічних складових Стародубщини як частини історичної Сіверщини, а також цього регіону загалом, є очевидною.

Щодо контенту теми дослідження слід підкреслити, що Сіверщина – це порубіжна змішана історико-етнографічна область, що включає басейн середньої та

нижньої Десни, Посем'я і нижнє Посожжя. Термін уперше зафіксований у джерелах XIV ст. і є похідним від етноніма «сівер» (сіверяни з погляду киян), тобто назви східнослов'янської діалектно-етнографічної групи населення верхнього дніпровського лівобережжя часів Київської Русі. Тоді територія процвітаючого Чернігівського князівства розташовувалася в басейнах рік Десни, Сейму, Сожу і Верхньої Оки. На півдні й заході вони межували з Переяславськими та Київськими землями, на північному сході сягали московських теренів, а на південному сході їхнім кордоном був половецький степ. Сіверська земля була покрита доволі густою мережею населених пунктів, серед яких документально зафіксовані міста Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, Путивль, Стародуб, Брянськ і Курськ. Усі вони були розташовані на Десні та її притоках і відігравали важливу роль у соціально-економічному, політичному та військовому житті Київської Русі загалом, що було зумовлено вигідним географічним розташуванням на торговельних шляхах того часу та на вигідній відстані від небезпечних кочових племен південно-східного степу.

Матеріальна, духовна й художня культура давніх слов'ян регіону, збагатившись здобутками візантійського та західноєвропейського мистецтва, створила підґрунтя для розвитку своєрідної культури й мистецтва Київської Русі з процвітаючою Сіверщиною в її складі.

Проте з першої половини XIII й до середини XIV ст. колись могутня Київська Русь, що сягала своїми землями від правобережжя Дніпра до верхів'я Дону, була спустошена й розграбована монгольськими ордами. Пізніше, а саме в 1362 році, скориставшись феодальним дробленням і наслідками ординської навали, литовські феодали встановили своє панування над Чернігово-Сіверщиною.

Починаючи з кінця XV ст., на володіння північною частиною Чернігово-Сіверщини – Стародубщиною стало претендувати московське князівство, яке в 1500 році захопило сіверські замки, зокрема Стародуб, Новгород-Сіверський, Чернігів та Путивль. Під час перебування Сіверської землі у складі московського князівства (1503–1618) до цього регіону входили такі міста, як Стародуб,

Мглин, Почеп, Новгород-Сіверський, Морівськ, Чернігів, Брянськ, Гомель, Дроків, Курськ, Путивль, Радогощ, Рильськ і Трубчевськ. У цьому контексті українська дослідниця О. Русіна навела вдалу думку дослідників О. Галецького та Н. Чировського про те, що входження цих порубіжних українських територій до складу московського царства зображується як прояв зародження російського експансіонізму, «початок ери загарбання й колонізації неросійських земель», як «політика, що ведеться й донині» [27, с. 92].

Утім, протягом другої половини XVI ст. польсько-литовсько-українська військово-політична адміністрація неодноразово пробувала відбити ці землі в московщини, але це стало можливим лише у XVII ст., коли в 1616 році Річ Посполита нарешті оволоділа їх адміністративним центром – містом Стародубом. Це досягнення було закріплено в Деулинському перемир'ї 1618 року між Варшавою та Москвою [32]. Відповідно до цієї польсько-московської угоди до Речі Посполитої відходили Дорогобуж, Біла, Смоленськ, Рославль, Серпейськ, Трубчевськ, Невель, Себеж, Красне, Стародуб, Попова Гора, Почеп, Новгород-Сіверський, Чернігів, Морівськ, Монастирище, а також Велизька волость. Угода також передбачала встановлення постійно діючого кордону між Польщею і московією. Проте в процесі делімітації лінії кордону між Річчю Посполитою та московським царством велися нескінченні суперечки, унаслідок чого остаточного розмежування на сході Чернігівщини й Сіверщини так і не відбулося. Однак така часта зміна влади чітко відобразилася на етнографічному портреті регіону: на початку XVII ст. м. Стародуб стало найбільшим торговим серед польських, українських, литовських і московських населених пунктів регіону. На ярмарках, які відбувалися в місті щорічно, стабільно була представлена також продукція місцевих мешканців: сало, сира й оброблена шкіра, мед, віск, хутро, масло, поташ риба тощо.

Отже, поняття «Сіверщина» охоплює всі етнографічні групи регіону, насамперед землі племені колишніх сіверян, відомі за археологічними пам'ятками давньоруської доби. Сюди входить Північна Чернігівщина, розташована на межі України, Білорусі та Росії. Тому цей регіон мож-

на вважати змішаним українсько-білорусько-російським етнографічним краєм. Сіверськими в XVI–XVII ст. вважалися не лише міста Чернігів, Путивль, Любеч і Новгород-Сіверський, але й Брянськ, Стародуб, Рильськ, а також Гомель. Саме населення цього регіону виступає в джерелах XVI ст. як етнографічно однорідне під назвою «сіврюків», ареал розселення яких збігається з ареалом розселення давніх сіверян з їх самобутньою культурою. Проте інкорпорація Сіверщини до складу московського царства негативно позначилася на етнічній ситуації в регіоні. Сіверщині на той час, як прикордонному регіонові, відводилася особлива увага стосовно організації московської сторожової служби, що за короткий час призвело до розміщення тут різного рангу військово-службового люду. Як наслідок, на регіон вихлюпнула масова міграційна служба з півночі, яка невдовзі розмила стабільний етнографічний портрет місцевого населення. Не випадково в XVII ст. згадки про колишніх сіврюків як про однорідну регіональну групу населення поступово зникають із писемних джерел. Отже, Сіверщина виявилася першим українським етнографічним порубіжним регіоном, який підпав під русифікацію та окупацію з боку московського царства після того, як воно інкорпоровало до свого складу Новгород, Твер, Воронеж та Смоленськ.

Сіверщина здавна вирізнялася своєю етнографічною особливістю. Вона славилася виготовленням глиняного й дерев'яного посуду, рибальських знарядь, інструментів, одягу з домашнього білого полотна й обробленої шкіри, заліза, скла, поташу, дьогтю, селітри, пороху, речей домашнього вжитку (постолів, плетених кошиків та коробок тощо). Цьому сприяли природно-географічні умови означеної території. Наприклад, наявність у регіоні покладів відповідної глини зумовлювала розвиток гончарства, а сприятливі погодні умови для вирощування конопель та льону – ткацтва. Найбільшими центрами ткацтва Сіверщини впродовж багатьох століть були Чернігів, Батурин, Ніжин, Кролевець та ін. Загалом найголовнішими видами декоративно-прикладного мистецтва цієї доби були вишивка, різьба по дереву, кераміка, килимарство, народне малярство тощо. Кожна сім'я прагнула прикрасити свій побут виробами народної

творчості. Розширення ж асортименту виробів декоративно-прикладного мистецтва та збільшення їх кількості вплинуло на посилення ярмаркової торгівлі. Саме етнографічна самобутність мешканців Сіверщини визначила виокремлення цього регіону в особливу змішану історико-етнографічно-географічну область. Яскравим підтвердженням сказаного є історична доля с. Некрасове Глухівського району Сумської області, яке в пізньому середньовіччі входило до складу Чернігово-Сіверських земель. Лише впродовж першої половини XVII ст. воно тричі змінило адміністративно-державну належність – статус українського населеного пункту був примусово змінений на російський, потім на польський, і тільки після Визвольної війни українського народу 1648–1654 років воно було повернуто до складу України [14]. Похідними цього складного процесу, безсумнівно, стали поява в регіоні етнічно змішаного населення, взаємовплив мов, матеріальної та духовної культури.

Безперечним позитивним наслідком завершення Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років, у ході якої були створені Чернігівський, Борзнянський козацькі полки та закладено основи Стародубського, стала стабілізація політичної та соціально-економічної ситуації в Україні загалом та в її прикордонних регіонах зокрема. На Чернігівщині це проявилось в розквіті економічного життя з його комерційним компонентом. Важливими для повноти етнографічного портрета Чернігова є дані перепису 1666 року, згідно з якими 32 % його міщан займалися ремеслами й промислами, зокрема кількість чоботарів складала 15 осіб, кушнірів – 11, шевців – 10, шкіряників – 4, ремісників без зазначення спеціальності – 4, шабельників – 3, котлярів – 3, ткачів – 2, гончарів і бондарів – по одному. Ремісники об'єднувалися в цехи. Управління цехами здійснювали цехмістри, а до складу їх працівників входили цехові, підмайстри та учні. Цехи м. Чернігова включали в себе майстрів різних спеціальностей, функціонуючи, таким чином, як багатопрофільні й багатолюдні організації. Так, в одному із цехів міста працювали одночасно ковалі, колісники, золотарі, колодії, мечники, склярі, римарі, токарі, мельники, теслярі та ін.

В одному цеху могли об'єднуватися ремісники міст і навколишніх сіл. Подібне практикувалось, зокрема, у чоботарському й ковальському цехах міста, до яких мали входити, крім міських, сільські ремісники, вносячи в братську скриньку певну грошову суму. Останнім дозволялося виготовляти свою продукцію і продавати її лише за спільно визначених умов. Монопольне право того чи іншого цеху на заняття певним видом діяльності розповсюджувалося як на ремісників міста, у якому функціонував певний цех, так і на приїжджих ремісників, що мешкали в сільській місцевості поблизу нього. Скажімо, гетьманський універсал указував на залежність сільських ремісників від об'єданого чернігівського цеху шаповалів, шкарпетників, пивоварів, коцників і рукавичників [16, с. 11]. У системі соціально-економічних відносин Чернігівщини другої половини XVII ст. особливе місце посідали промисли. Найпоширенішою галуззю господарства в регіоні на той час був борошномельний промисел. Перепис 1666 року зафіксував функціонування в Чернігові 14 млинів. Зазвичай вони належали найзаможнішим верствам населення міста. Власниками млинів були й монастирі та окремі представники духовенства [24]. На другому місці фігурувало виробництво скла. На той час на території Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків функціонувало понад 20 гут [22, с. 51]. Найчастіше власниками їх були заможні люди, серед них і мешканці Чернігова. У регіоні було розвинуто й добування поташу, необхідного для виробництва селітри, скла, фарб, мила, парфумерії тощо, а також розвивалися металургія, мідеплавильний промисел та винокуріння.

Таким же безперечним, але негативним явищем для історичної, політичної та етнографічної долі прикордонних із царською росією українських регіонів стало те, що після Переяславської ради 1654 року, коли в Україні впроваджувалося російське воєводське управління, серйозною загрозою для її суверенітету виявилася наявність московських гарнізонів і воєвод, які спочатку були розміщені в найважливіших містах України, зокрема в Чернігові та Ніжині. Російські воєводи прибули до Чернігова 1659 року. Документи зафіксували їхні прізвища. Напри-

клад, у 1668 році згадується стольник А. Толстой, у 1673 році – стольники-князі С. Хованський і Н. Чаплін. У джерелах фігурують також відомості про чернігівських воєвод В. Долгорукова, А. Леонтьєва, С. Колтовського, Д. Наумова, М. Кропоткіна, Б. Полібіна та ін. У міста, де були російські воєводи, присилали ратних людей із росії. Згідно з царським указом від 20 вересня 1665 року, начальникові малоросійського приказу боярину П. Салтикову в Чернігові передбачалося розквартирувати 2 прикази стрільців по 400 чоловік кожний. У 1666 році цар розпорядився розмістити в Чернігові 1000 ратних людей піших і 200 чоловік кінних. Ратні люди зазвичай розташовувалися по козацьких та міщанських дворах, що автоматично означало їх повне утримання провіантом та фуражем за рахунок місцевого населення. Питаннями їх утримання здебільшого займався новостворений малоросійський приказ. Зрозуміло, що воєводи виражали передусім інтереси панівних станів, представниками яких вони були самі. Поступово вони почали зловживати своїм становищем, посилили наступ на трудове місцеве населення, обклавши його податками й повинностями. Скажімо, згаданий уже воєвода А. Толстой, прибувши в супроводі 1200 ратних людей до Чернігова, привіз із собою осіб, які повинні були збирати податки й переписувати із цією метою населення. Невдовзі почалося втручання російських воєвод у козацькі полковницькі побори. Наприклад, коли навесні 1666 року генеральний підскарбій за часів гетьмана І. Брюховецького (1663–1668), організатор фінансів і державного господарства Гетьманщини Р. Ракушка-Романовський відправив своїх людей для проведення хлібного збору з млинів Менського, Сосницького й Понорницького повітів, А. Толстой у цьому їм відмовив і прислав своїх збірників, не погоджуючи це питання з гетьманом. Аналогічно почали діяти й інші воєводи. Як наслідок, воєводи вступали в конфлікт із козацькою старшиною та іншими представниками панівних станів України загалом, Чернігівщини зокрема. Для попередження таких випадків знадобилося царське втручання [25, с. 29, 32], що не врятувало від низки більш пізніх збройних конфліктів між козаками та московськими ратними людьми.

Важливим видається загальний етнографічний портрет регіону того часу, зокрема з його міським та сільським компонентами. Тенденції, характерні для ранньомодерних міст Гетьманщини загалом та Чернігівщини зокрема, можна простежити на прикладі соціального статусу м. Мени Чернігівського полку в середині XVIII ст. Так, загальна кількість жителів міста на той час складала 2560 осіб, що класифікувало його з-поміж середніх у регіоні. Для порівняння слід зазначити, що в полковому місті Чернігові налічувалося 3642 мешканці. Із загальної кількості населення м. Мени 1303 були чоловіки та 1257 – жінки. Відповідно до станового поділу структуру населення містечка можна охарактеризувати так: 61 представник духовенства, що складало 2,4 % його мешканців, 60 (2,3 %) – козацької старшини, 751 (29,4 %) – козаків, 274 (10,7 %) – посполиті, 1414 (55,2 %) – підсусідки (безземельні селяни, фактично – батраки), «дворові люди» та служителі. Вони проживали у 213 дворах, 4 з яких належали священникам, 8 – старшинам, 114 – козакам, 50 – посполитим та 37 – підсусідкам. Частка міщан активного віку становила 60 %, дітей – 34 %, людей літнього віку – 6 %. Отже, працездатне населення мало чисельну перевагу над іншими категоріями жителів міста. Співвідношення «працівників та їдців» складало 2061:1709, тобто 1,5. Цей показник зумовлювався значною кількістю служителів та «дворових людей» у господарствах менських жителів, серед яких переважали особи працездатного віку [12, с. 196, 199].

У другій половині XVIII ст. царський уряд значно інтенсифікував колонізаторську політику в Україні. Про те, що Катерина II розглядала Україну саме як колонію, свідчить такий маловідомий факт, який навмисно приховувався царською та радянською владою впродовж майже 250 років. У 1763 році гетьман «всієї Малої Росії, обох боків Дніпра та військ запорозьких» К. Розумовський звернувся до імператриці з проханням розглянути можливість відкриття в Батурині університету, на що імператриця написала таку відповідь: «...колоніальним народам університеты иметь запрещается» [7]. Поступово була ліквідована вся попередня мережа козацького адміністративно-

територіального устрою, який існував ще із середини XVII ст.

Проте адміністративна реформа 1781 року, яка замінила автономні козацькі військово-адміністративні інституції імперськими органами, та ліквідація війська Гетьманщини в 1783 році призвели не лише до відчутного зростання в регіоні чисельності російських чиновників та військових, але й до прискореної русифікації колишньої козацької старшини. Багато років до того генерація української еліти брала безпосередню участь у роботі законодавчих органів влади (рада старшин, полкові, сотенні ради) та очолювала виконавчі владні структури. Гетьмана, генеральну старшину, полковників, сотників, курінних містечкових і сільських отаманів обирали на радах відповідних територій. На час виконання своїх обов'язків обрана старшина отримувала рангові маєтності, якими могла користуватися виключно до свого переобрання. Ефективним шляхом у процесі русифікації стало надання українській еліті статусу російського дворянства, згідно із Жалуваною грамотою Катерини II 1785 року. Це чітко простежується на прикладі новоствореного царською владою Чернігівського намісництва, територія якого складала приблизно третину земель колишньої Гетьманщини. Так, статистичний аналіз даних початкової хвилі дворянства цього регіону, здійснений на основі перших двох родословних книг Чернігівського намісництва, складених у 1788 та, відповідно, 1790 роках, чітко демонструє щораз більше прагнення представників місцевої української еліти отримати новий статус російського дворянства. Родословні книги містили важливі відомості про родинне, майнове та соціальне становище внесених до них осіб. Внесення до родословної книги передбачало чітку процедуру, а саме: кожен претендент на дворянство мав надати на розгляд дворянського депутатського зібрання оригінал або засвідчену копію доказів власної шляхетності. У тому разі, якщо докази визнавалися достатніми не менш як двома третинами дворянського депутатського зібрання, претендента вносили до родословної книги, яка (разом із наданими ним доказами) зберігалася в архіві дворянського зібрання. Характер цих відомостей доказів дворянства дає змогу уточнити персональний склад місцевого дворянства, з'ясувати матеріальне й соціальне становище окре-

мих родин, реконструювати їх родоводи тощо. Загальна кількість новозареєстрованих дворян, унесених до обох варіантів зазначених родословних книг, складала 2459 родів, 5530 родин, 12 755 осіб чоловічої статі. Причому порівняння кількісних параметрів чисельності першої хвилі дворянства між двома редакціями згаданих родословних книг підтверджує зазначену вище тенденцію нобілітаційного процесу тодішньої української еліти: у родословну книгу 1790 року було внесено додатково 429 нових родів, 889 родин та 1856 осіб чоловічої статі [11]. Статистичні відомості по Чернігівській губернії за 1845 рік зафіксували наявність 12 225 осіб із дворянським титулом [3].

Утім, новоспечене дворянство Чернігівщини значно прискорило процес русифікації регіону: воно швидко стало вживати російську мову, застосовувати звичаї та манери росіян, їхню костюмацію, форму звернення по-батькові, а цілі населені пункти ставали власністю петербурзьких дворян. Простежувалася й інша русифікаторська тенденція: чимало багатих представників російської еліти напряду викупляли на Чернігівщині села та хутори, влаштовуючи там власні помістя.

З урахуванням викладеного вище слід зазначити, що історія українського дворянства надає унікальну інформацію етнічного, соціального, службового, майнового, географічного та біографічного характеру, що є важливими компонентами етнографічного портрета регіону. Частина з них стали найбільш багатими в губернії землевласниками та промисловцями. З етнографічного погляду цікавими видаються дані щодо опису дворянських палаців того часу – як зовнішнього вигляду, так і (особливо) інтер'єрів. На Чернігівщині існували сотні дворянських комплексів, але найвідомішими були маєток Катеринича (м. Бобровиця), маєток Раковича (с. Соколівка), палац Мейендорфа (с. Новий Биків), палац поміщиків Пашковських (с. Чемер), садиба Кочубеїв (с. Тиніца), садиба Дараганів «Покорщина» (с. Козелець) та ін. Серед них вирізнявся заснований у 1770-х роках палац Тарновських, розташований у с. Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії, збудований за проектом архітектора К. Бланка. Його архітектура належить до стилю романтичного напрямку. Змінивши

кілька власників (у різні часи палац належав сім'ї Коченівських, генералу-фельдмаршалу П. Рум'янцеву-Задунайському та ін.), не одне десятиліття маєток належав поколінню Тарновських. В. В. Тарновський Старший (1810–1866) був відомим українським етнографом, істориком права, економістом і громадським діячем.

У контексті описування дворянських палаців регіону вартий уваги той факт, що будь-який інтер'єр українського помешкання – від маєтків до простих селянських хат – рясно прикрашався багато вишитими рушниками. Своєю особливою красою широковідомий у Чернігово-Сіверщинському краї та в Україні загалом був кролевецький тканий рушник. В основі його характерних монументальних геометричних орнаментів, виконаних переважно в червоних кольорах, частіше трапляються зображення одно-, триярусних бань церков із хрестами. Іноді на них прочитуються геометричні жіночі фігури (великі богині, берегині) або чаші (потири) різних модифікацій, геометризовані фігури (ромби, зірки, зигзагоподібні і прямі лінії, птахи тощо). Кролевецькі рушники мали неабияку популярність. У деяких місцевостях, віддаючи данину урочистості та ошатності, їх називали навіть «королівськими», перекутивши назву міста Кролевець, звідки вони походили. На початку ХІХ ст. була створена й набула слави артіль селянина Ринді, прізвище-тавро якого на російський манер «Риндін» ткалося на кінцях кролевецьких рушників (за українськими традиціями мали б ткати «Ринденко» або «Риндюк»). Упродовж двох століть у м. Кролевець фактично не було такої хати, де б не працювали з досвітку до пізнього вечора рушникові ткацькі верстати, завдяки чому кролевецькі рушники набули поширення не лише на Чернігівщині, але й на всій Лівобережній Україні. Вони також були відомі на Півдні, траплялися на Правобережжі, іноді в постові дні їх ткали спеціально на замовлення церков (і не червоним, а чорним, коричневим або темно-синім кольорами) [15]. Кролевецькі рушники славилися й на паризькому, берлінському та бельгійському ярмарках. Українці-емігранти виставляли їх на показ за океаном – у Монреалі, Лос-Анджелесі, Ріо-де-Жанейро, Буенос-Айресі та ін.

Для повноти етнографічного портрета аналізованого регіону важливою є ін-

формація про проведення в його межах ярмарків. Якщо в першій чверті XIX ст. проводилося 111 ярмарків за рік у 44 населених пунктах губернії, то в 1845 році їх було зафіксовано удвічі більше (203), що підтверджує швидкий процес розвитку ринкових відносин у регіоні. Ярмаркова торгівля проводилася в усіх 15 повітах губернії, але найактивніше вона розгорталася в містах Кролевці (Хресто-воздвиженський ярмарок), Ніжині (Всеїдний ярмарок), Сосницьку та Новозибківську [21]. Упродовж року масові ярмарки відбувалися в чотири етапи – весною, влітку, восени та взимку. Привабливими днями для їх проведення були такі великі релігійні свята, як день Миколи (Весняного), Трійця та Вознесіння – весною; Петра і Павла та Успія Богородиці – улітку; Іоанна Богослова, Різдва Богородиці, Воздвиження, Покрови, Михайла – восени; день Миколи (Зимового), Новий Рік і Масляна – узимку. Отже, найбільшу кількість ярмарків проводили восени, коли на продаж виносили багато сільсько-господарської продукції. Характерно, що худобу, сало, мед і тютюн продавали й поза ярмарками.

Загалом на ярмарки завозили достатньо різноманітних предметів сільського господарства та промисловості, а від виробників і продавців можна було дізнатися про місце виготовлення одягу та взуття (шапки, хустини, намітки, пояси, плаhti, запаски, кожухи, чоботи, черевики, шкіра, овчина, тканини, сукно), різних прикрас, у тому числі для одягу та головних уборів (сережки, обручки, намиста, буси, дзеркальця, засолки, мотузки), предметів домашнього господарства та побуту (ікони, картини, рушники, глиняний посуд, порцеляна, дерев'яні тарелі, сільнички, скриньки, шкатулки, меблі, коробки, папір, фарба, плетені сумки, робочі інструменти, колеса, вози, сані, насади, ярма, риболовні знаряддя), музичних інструментів (скрипки, кобзи, сопілки, барабани), дитячих іграшок (ляльки-мотанки, керамічні свистки, глиняні «монетки», дерев'яні мечі, іграшки у формі пташок, коней) тощо. За бажанням замовника або з ініціативи самого майстра винесені на продаж вироби прикрашали оригінальним і різноманітним різьбленням. Наприклад, відомо про чумацький віз, майже всі частини якого були вкриті багатим

різьбленням, що складалося з незначної кількості елементів. Кожний із цих елементів набрав своєрідного звучання залежно від форми речі, яку він прикрашав. Це було свідченням органічного зв'язку різьбярського мистецтва з побутом та його потребами. Товари з інших регіонів завозили до Чернігівщини насамперед з Росії – по Дніпру та Десні. Здебільшого це було залізо, чавун, скло, кришталь, хутро, лляні, пенькові й шерстяні вироби, полотно, тік і риба; з Криму привозили сіль та овечі шкури; зі Східної Пруссії – золото, порцеляну, німецькі шерстяні тканини, ситець, панчохи; з Польщі – сілезьке сукно; з Італії – венеціанські вироби; з Туреччини – шовкові товари тощо. Покупцями на ярмарках і торгах були, крім місцевих міських мешканців, слобожани (старообрядці), приїжджі євреї-комерсанти, греки, караїми, вірмени, московіти, астраханці, володимирці, що свідчить про великий інтерес до чернігівських ярмарків з боку зацікавлених верств населення центральної та південної Росії та Кавказу. Проте такою була ситуація до оприлюднення в 1822 році царським урядом нового тарифу, внаслідок упровадження якого підвищувалося мито на зарубіжні товари й водночас надавалися додаткові пільги російським виробникам і купцям. Як результат, український купецький елемент став поступово витіснятися з ринку на користь російського, який на середину XIX ст. складав понад половину на українському ринку. На цей час сама торгівля, не лише в прикордонних з Росією регіонах, але й загалом по Україні, набула вираженого колоніального характеру: з українських ринків цілеспрямовано вивозили до російських переважно сировину (вовну, необроблені шкури, тютюн, вугілля) та продукти харчування (цукор, зерно, сало, вино тощо). І, навпаки, із центральної Росії експортували оброблену шкіру, взуття, тканини, сукно, залізні вироби, прибуток від продажу яких був на порядки вище.

Характерним показником глибинної трансформації індивідуальної самоідентифікації представників української аристократії другої половини XIX – початку XX ст. можуть слугувати зміни менталітету російського дворянина українського походження І. Петрункевича (1843–1928) – вихідця із Чернігівської губернії, відомого громадського й політичного ді-

яча в російській імперії, нащадка козацько-старшинського роду Петрункевичів. Дослідники нарахували близько восьми «родових колін» прізвища Петрункевичів. Більшість їх представників мали безпосередній стосунок до козацької еліти. Найвідоміші пращури І. Петрункевича були знатними службовцями козацьких інституцій: О. Петрункевич був значковим товаришем Чернігівського полку, а С. Петрункевич був військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії і служив у Генеральному суді. Загалом, початки прізвища Петрункевичів сягають XVII ст. Але при всьому такому давньому походженні від українського козацтва російський дворянин І. Петрункевич виступав за збереження цілісності російської імперії та в основу її трансформації ставив не національний, а економічний принцип. Ідеалом державного устрою російської імперії І. Петрункевич уважав федерацію, об'єднану за економічним принципом, а не національним. На його думку, саме такий устрій мав би зняти проблему тиску великих національних груп над малими і сприяти процесу послаблення національної нетерпимості. На прикладі рідного Борзнянського повіту Чернігівської губернії діяч демонстрував розуміння відмінностей середовища селянства південних і північних волостей, які полягають в етнографічних особливостях мови, темпераменту, характеру, одягу та орнаменту. У своїх спогадах «Из записок общественного деятеля», виданих у 1934 році у Празі, він, зокрема, писав: «Український народ має свої особливості, свою дуже близьку до великоруської, але особливу мову, свій національний характер, свій тип, свою особливу історію, оскільки декілька століть жив окремим державним життям. Цей народ не був переможений зброєю свого північного брата, але обидва об'єднались добровільно, як рівний з рівним, заради самозахисту від зовнішніх ворогів. При таких умовах збереження національних особливостей <...> не могло не здивовувати, ні тим більше спровокувати підозри і переслідування проявів їх. Але російсько-німецький уряд, не відчуючи твердості своїх власних корінь, тримався політики нівелювання за одним заздалегідь встановленим зразком, і все інше визнавав потрібним приниження і знищення. На

цьому ґрунті і виросло “українофільство”, поступово за допомогою німецьких і австрійських помічників перетворене у “сепаратний рух” або “самостійність” України. Я можу стверджувати з повною впевненістю, що між “українофільством” і “сепаратизмом” не було нічого спільного, і переслідування “українофілів” було однією з головних причин його переходу до ідеї про відокремлення України і перетворення її в самостійну державу. <...> Але творцем “самостійності” України був російський централізм, брутальний і безглуздий...» [18]. Отже, І. Петрункевич наполягав на рівноправному існуванні двох гілок східного слов'янства – росіянах і українцях, підкреслював їх добровільне об'єднання перед зовнішніми загрозами, принципово визнавав існування українського народу і його багатовікову державність, але водночас заперечував колоніальний статус українських етнічних територій у складі царської росії, що було наслідком впливу імперської ідеології на етнополітичні погляди українського аристократа. Він уважав, що будь-які прояви ненависті українців до росіян – явище не етнокультурне, а штучне, рукотворне, яке було спровоковано позицією правлячої російської еліти і, як наслідок, відображалось в інтелектуальних рефлексіях національного сегменту української інтелігенції того часу. Політик був переконаний, що головною проблемою царської росії була її крайня централізація, а тому основним фундаментом вирішення більшості проблем повинна була бути широкомасштабна децентралізація влади та федералізація російської імперії за згаданим вище економічним принципом. І. Петрункевич належав до тієї домінуючої частини української національної аристократії, яка, здобувши освіту в Санкт-Петербурзі та Москві, можливість швидкого кар'єрного росту, преференції та бенефіції російського дворянства впродовж 1782–1785 років, усвідомлювала себе насамперед російськими підданими і громадянами імперії. Але оскільки обставинами народження, походження, проживання, служби й сімейними зв'язками вона була пуповиною пов'язана з українськими етнічними землями, то й реагувала на репресивні та каральні заходи російського деспотизму щодо українства, відчуючи себе невід'ємною частиною українсько-

го етносу. Така метаморфоза й зумовила унікальну подвійність політичної позиції української національної еліти, яка вже стала частиною тодішнього російського етнополітичного, мовного та культурного простору. Приклад І. Петрункевича найкраще відображає сутність феномена лояльності української національної аристократії другої половини XIX – початку XX ст. до російської імперії та до породженої й упровадженої нею експансіоністської еміграційної, мовно-національної, культурної та освітньої політики.

Передових українців, зокрема й вихідців із Чернігово-Сіверщини, які не сприймали царських порядків у регіоні, просто арештовували та висилали на каторгу до Сибіру. Так, у березні 1908 року відбувся суд над учителем приватної школи в с. Локотки Воронежської волості Чернігівської губернії Т. Ковбасою (1889–1931), який був звинувачений у розповсюдженні робіт, що закликали до бунтівних заворушень. Він отримав 2 роки і 8 місяців каторги та був переведений із Новгород-Сіверської в'язниці до Сибіру, в Іркутську губернію. У 1911 році Т. Ковбаса подав через адміністрацію Новгород-Сіверської в'язниці прохання про щиросердне покаяння. І лише в 1913 році з нагоди 300-річчя царського дому Романових Марковське волосне управління Киренського повіту Іркутської губернії повідомило, що, за височайшим царським указом від 21 лютого 1913 року, його можуть звільнити від заслання та відновити статут селянина в 1915 році, а згодом і повернути громадянські права [13, с. 296, 299]. Але йому не дозволялося проживати в Санкт-Петербурзі та в Чернігівській губернії, куди він повернувся лише після революції 1917 року. Проте через захворювання на сухоти він пішов із життя дочасно.

Брест-Литовський мирний договір, підписаний 27 січня (9 лютого) 1918 року між Українською Народною Республікою, з одного боку, та Німецькою імперією, Австро-Угорською імперією, Османською імперією і Болгарським царством – з іншого, вніс істотні зміни стосовно лінії державного кордону між Україною, росією та білоруссю.

Щодо проходження лінії державного кордону з більшовицькою росією делегація Української держави на відповідних двосторонніх переговорах, що розпочали-

ся 23 травня 1918 року в Києві, керувалася поряд з політичною мотивацією також іншим вагомим принципом – історико-етнографічним. Цікаво, що на початку українсько-російських переговорів стосовно державного кордону між Українською державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою російська делегація повністю погодилася з українською пропозицією покласти в основу перемовин саме етнографічний принцип. Зважаючи на це, у середині червня 1918 року Київ запропонував провести лінію українсько-російського державного кордону, за спогадами Д. Дорошенка (у травні – листопаді 1918 р. – міністр закордонних справ Української держави), так: у межах колишньої царської Мінської губернії – річкою Шарою, далі на Любашево, Круговичі, Локтиші, Чепелі, Погост, на Уріччя, Пасіки, Слуцьк, Борову, Новий Степ; у межах Могильовської губернії – рікою Дніпром 4 версти вище від Жлобина, далі на Рачин, Шепетовичі, потім рікою Сожем до річки Бесіди, далі на Святське; звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного Рогу, далі на Семець Трубчевський (у межах Орловської губернії), річкою Нерусою, річкою Сєвою до річки Тарн на Онешковичі-Орля. Далі в межах Курської губернії на схід на Амон, Софронівку, річку Свапу, далі Свапою й рікою Сеймом до Глушкова, на Гущино, Лук'янівку, Старий Оскол і Петропавловське (Обухівка). У межах Воронежської губернії – на Шаталівку, Ріпівку, Колбіно до Дону поверх Коротояку, далі Доном до Ліски, Маслово, потім на Шестаково, Нижню Кислю, Козловку, Бутурліновку, Василівку (Водяне), Банну і до східного кордону Воронежської губернії. Звідти на південь мав би починатися кордон зі Всевеликим Військом Донським, визнаним Україною як окрема держава. Але російська сторона, при всій заявленій згоді погодитися з етнографічним принципом при визначенні лінії спільного державного кордону, почала суперечки стосовно пропозиції української делегації. Особливо гарячі дискусії на зазначених переговорах точилися навколо питання щодо північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курщини та Воронежчини, а також Донецького вугільного басейну. З українського боку на користь запропонованої лінії кордону

між двома державами була наведена низка обґрунтованих аргументів історичного, етнографічного, політичного та економічного характеру. Присутній на переговорах український експерт, колишній член Державної ради російської імперії професор Д. Багалій, у своєму виступі на засіданні Політичної комісії з делімітації українсько-російського кордону від 11 липня 1918 року, зокрема, наголосив: «Перш за все, ціла ця територія, навіть в ширшому масштабі, входила в склад Чернігівсько-Сіверської землі, яка уявляла з себе одну з земель нашої старої феодалістичної Руси. До Стародубщини належало все, що входило в склад Чернігівщини... Отже, був, виходить, історичний момент, коли весь край і навіть більш північна його частина входили у склад України. В теперішній же час без усякого сумніву багато особливостей культурного характеру й побутового являються українськими серед цього населення, як взагалі вся побутова обстановка, включаючи сюди й архітектурне будівництво (також і церковне)» [9, с. 117–118]. Переконавшись у комплексній обґрунтованості позиції української делегації, насамперед на переконливості етнографічного чинника, російська сторона стала навмисно затягувати переговори, які в 1918 році так і завершилися безрезультатно.

Насильницьке встановлення радянської влади в Україні в цілому та на Північній Чернігівщині зокрема призвело до прискорення процесу русифікації цього прикордонного регіону. Разом з новою владою надалі поширилися та закріпилися серед місцевого населення характерні вже для росіян-більшовиків моральні цінності. Про це влучно розповідає у своїх мемуарах репресований український історик та громадський діяч В. Дубровський (1897–1966). Про рідну Чернігівщину перехідного періоду від царської до радянської влади він, зокрема, написав таке: «Так дві ворожі сили: царська горілка, що давала 800 млн. карбованців щорічного прибутку, і потім більшовицька пропаганда – “сивуха” марксизму-ленінізму, – калічили й нищили нашу прекрасну духовну силу української нації» [10, с. 165].

У Чернігові було створено губвиконком, якому підпорядковувалися всі повітові виконкоми, а тим у свою чергу – волосні. У містах та містечках влада належала міським і містечковим виконкомом, а в се-

лах – сільвиконкомом та комітетам бідняків. Але така «вертикаль влади», запозичена із сусідньої більшовицької Росії, не враховувала національних особливостей українського суспільства. Саме тому, наприклад, із Конотопського повітового партійного комітету повідомляли: «Вкрай необхідний організатор роботи з населенням, з відповідним стажем, українець» [1]. Про загартувальні плани і дії більшовицького режиму в регіоні свідчить доповідь тодішнього Чернігівського губернського уповноваженого Чайковського на ім'я голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України, у якому серед іншого повідомлялося: «Чернігівщина у теперішній час являє собою доволі значну частину нашої території, звільненої від буржуазної влади; 11 повітів повністю відвоєвані нашими військами у петлюрівців. Сильна, розвинена промисловість – суконна, прядильна, цукрова, лісна, паперова, шкіряна, сірникова, багаті хлібом південні повіти – все це за наявності доволі значних запасів сировини та готової продукції дає можливість добувати з цієї губернії велику кількість товарів для <...> постачання Червоної армії хлібом та іншими продуктами, взуттям та одягом, для задоволення нарешті потреб інших губерній нашої Республіки» [2].

Включення згодом частини Північної Чернігівщини до складу Брянської області РРФСР ще більше прискорило процес русифікації краю. За даними перепису населення 1926 року, національний склад регіону виявився істотно зміненим: етнічні росіяни складали вже 709,3 тис. осіб (80,6 %), українці – 122,9 тис. (14,0 %), білоруси – 14,8 тис. (1,6 %) [28]. Складовим елементом зростаючої русифікації Чернігівщини стала денаціоналізація культурного життя краю. Каналами денаціоналізації слугували органи державного управління, армія, культурні заклади, освіта. Денаціоналізації української культури сприяла й політика воєнничого атеїзму 20–30-х років ХХ ст. Наприклад, із 1108 дореволюційних церков на Чернігівщині залишилося тих, що діяли, лише 50. Більшість із них були піддані максимальному вилученню цінного церковного майна, про що свідчать дані по Путивльському повіту за травень 1922 року. Повітова підкомісія з питань вилучення церковних цінностей, яка на

той час підпорядковувалася Курському губвиконкому, підготувала такий звіт про проведену роботу в повіті впродовж перших двох декад травня того року: «Отчет Подкомиссии по изъятию церковных ценностей по Путивльскому уезду, мая (пропуск) дня 1922 г. По прилагаемым к сему протоколов и актов, изъятие произведено в 10 церквах города и в 43 церквах сел и деревень. Изъято всего: Серебра 36 пудов, 36 фунтов, 76 золотников и 52 долей. Золота 2 фунта, 40 золотников, 67 долей. Драгоценных камней: алмазных 16 шт. и бриллиантов 19 шт. Приложение: акты и протоколы с № 1 по 46 включительно». Усього було вилучено цінностей на суму 4,5 млн карбованців золотом, з яких лише 1 млн було відправлено на допомогу голодуючим, що стало формальною мотивацією проведення відповідної кампанії, а решта 3,5 млн були витрачені на інтереси «світової революції» і придбання шкіряного одягу для чекістів губернії та повіту [30, с. 273, 276].

Водночас радянська влада активно розпочала на теренах України в цілому та в регіонах зокрема масштабний процес реалізації стратегії церковного розколу, що була спрямована на послаблення позицій Української автокефальної православної церкви та її трансформації на слухняного важеля москви для впливу на духовний світ численних на той час українських вірян.

Паралельне дієве переслідування релігійних діячів, розпочате ще із часу проголошення радянської влади, наприкінці 1920-х років перетворилося на системне, жорстке та ідеологічно заангажоване знищення українського духовенства в регіоні.

Кампанія із закриття та знищення церков набувала дедалі більших масштабів у 1930-х роках. Так, лише за 1936 рік на Чернігівщині було закрито 213 православних культових споруд. Церкви розбирали на будматеріали, як це відбувалося в с. Хоружівка (Роменська округа) з метою благоустрою села. На цеглу було розібрано Петропавлівську церкву (усипальницю родини Галаганів) в Сокиринцях. Повною зневаги до почуттів вірян була постанова № 2099 від 10 червня 1937 року Президії Чернігівського губвиконкому про передачу Златоверхої церкви м. Чернігова обласній базі «Головриба» для організації

там складу [8, с. 339], що з часом стало масовим явищем.

У післявоєнний час більшість монастирів Чернігівської області (унаслідок атеїстичної політики 1920–1930-х років) опинилися в занедбаному стані. Так, Успенська церква Чернігівського Єлицького монастиря була непридатною для служби й використовувалася як склад. Тепла Дмитрівська церква слугувала казармою. Зруйнованим залишався Рихлівський монастир; Козелецький Свято-Георгіївський та Ніжинський Благовіщенський монастирі стали приходськими. Був закритий і Введенський монастир у Ніжині тощо. Органами радянської влади до 1957 року в Чернігівській області примусово було забрано 88 культових будівель та знято з реєстрації 59 релігійних громад, а натомість для ведення богослужінь вірянам було надано лише 29 нерівнозначних будівель. У результаті такої політики зростало невдоволення населення. Найбільш поширеною формою прояву протесту було написання листів до різних партійних та керівних органів держави. Віряни листи подавали під назвами «скарги» та «заяви». За своїм змістом їх переважна більшість стосувалася питань повернення приміщень та поновлення реєстрації. Також люди систематично скаржилися на неправомірні дії місцевого керівництва, жорстке адміністрування, ігнорування проблем церковних громад та затягування рішень із питань релігійного життя. Зокрема, у 1950 році на ім'я республіканського уповноваженого П. Хотченка з Чернігівщини було надіслано 29 заяв, 11 з яких стосувалися повернення вилучених церковних приміщень. У довідці члена ради у справах РПЦ при раді Міністрів УРСР В. Спиридонова зазначалося, що від деяких парафій надходило по 3–5 звернень за рік. За кількісними показниками надісланих звернень Чернігівська область була на третьому місці, після Київської та Вінницької [33, с. 347]. Отже, питання щодо закриття православних монастирів та церков у Чернігівській області порушувалося на місцевому й на центральному рівнях. Після їх формального розгляду в області тривала активна фаза почергової ліквідації культових обителів.

Починаючи з 1960 року, скорочення активних громад в області набуло масового характеру. Цього року на Чернігівщині

ні зняли з реєстрації десятки релігійних громад. Скорочення мережі православних церков в області тривало і в наступних роках. Закриттю церков і монастирів передували проведення ідеологічної роботи серед населення, підготовка списків на виселення, переселення монахинь, їх працевлаштування та відправка до будинків інвалідів. Після закриття обителів їх приміщення переходили до медичних, соціальних та освітніх закладів. Брутальний тиск на монастирі й церкви через систему дій преси, агітаторів, перевірок технічного стану, санстанції, пожежних, фінансистів влада виправдовувала необхідністю вирішення внутрішніх проблем.

З приходом радянської влади відчутно ускладнювалася й робота українських науковців. Успішно започаткований у період Української Народної Республіки часів Центральної Ради (1917–1918), Української держави (1918) та Української Народної Республіки доби Директорії (1918–1921) курс на національно-духовне відродження українського народу, на розгортання українознавчих досліджень і запровадження українознавства в усі ланки освітніх та наукових установ був суттєво змінений або припинений. Радянська влада хотіла послабити інтерес до тривалої, правдивої та багатой історії українського народу, зокрема й на місцях. Включення 30 грудня 1922 року Радянської України до складу СРСР підірвало можливість продовження українознавчих досліджень державницького спрямування, а тому ідеологічне табу торкнулося насамперед українознавства, його кадрів і наукових осередків. Як влучно зазначає П. Кононенко, «комуно-більшовицька імперія наклала на сферу етнонаціонального самопізнання жорстоке табу. Прагнення пізнати свою колыску і своє дитинство піддавалося осуду, дискредитації, сміливці, які торували цей шлях, ішли на заслання, а то й фізично знищувалися як вороги народу» [17, с. 11].

Для радянської етнографії та історіографії характерною була відмова від національної спрямованості й державницької проблематики, орієнтація на домінуючий тоді партійно-класовий підхід. Учених, зокрема й українських, змушували виконувати замовні дослідження на ґрунті ідеології комунізму, історичного матеріалізму, але в умовах потужного

спротиву радянському режиму, особливо з боку українського селянства, влада маневрувала, вдавалася до політики «коренізації», яка на теренах Української РСР отримала прогресивну, на перший погляд, назву політики українізації. Ця політика давала шанс для розвитку й українознавства, але вона не була широкою і не повністю відповідала справжнім національним інтересам українців. Факти засвідчують, що в ході реалізації цієї політики більшовики не відмовилися від своєї мети, не припинили репресій, зокрема й супроти українських істориків, мовознавців, літературознавців, етнографів та ін. Курс на ідеологізацію науки, партійний контроль за її установами та тематикою досліджень, тотальна цензура – усе це вкрай негативно відбилося на розвитку студій з українознавства. У 1920-х роках українознавство стало втрачати власні природні функції. Тоді ж розпочиналося й «очищення» наукових праць від національної спрямованості, від небажаних для режиму фактів, суджень, тобто повне спотворення українознавства, тотальна руйнація національних традицій та докорінне нищення історичної пам'яті етнічних українців. Це зумовлювалося прагненням тодішнього комуністичного режиму надати ідеологічного змісту політиці «українізації», позбавити національного змісту українознавства. Головним завданням радянської влади в Україні стало знищення старої, досвідченої та національно свідомої української інтелігенції, видатних діячів науки і культури. Яскравим прикладом згорання українізації та переходу до тактики нищення українознавства став одіозний судовий процес 1929–1930 років, коли в належності до таємної націоналістичної організації під назвою «Спілка визволення України» звинуватили 45 видатних учених [20, с. 317], священників та інших представників української інтелігенції.

Водночас із цим відбувалося посилення ідеологізації музейної справи, зокрема уніфікація сфери наукової діяльності музеїв, нав'язувалася загальносоюзна схема музейної експозиції, політизація галузі збереження рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, перетворення музеїв на центри пропаганди нового устрою, розправа з ідеологічними ворогами серед му-

зейних працівників. Показовою із цього погляду є справа директора тодішнього Сумського окружного музею Н. Онацького. Його пристрасть до збирання та дослідження українських мистецьких і етнографічних старожитностей, публікація ним серії брошур з історії розвитку народних мистецтв за критеріями того часу розцінювались як прояви українського націоналізму. У 1935 році його заарештували, звинувативши в «націоналістичній пропаганді музейними засобами», зокрема в збереженні фотоекспонатів Сумського художньо-історичного музею, відзнятих ним свого часу, таких як скульптура «Убитий козак», національний одяг, побутові речі українців регіону [23, с. 15] тощо.

Отже, Чернігово-Сіверщина як окремий етнографічний регіон сформувалася за часів Київської Русі, упродовж тисячолітньої історії повністю або частково входила до складу чужих державних утворень – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, московського царства, російської імперії, Української Народної Республіки та Української держави, Білоруської Народної Республіки, Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Української РСР, Радянського Союзу. Наразі території Середино-Будського, Ямпільського, Шосткинського, Глухівського, Кролевецького, Конотопського, Путивльського та Буринського районів входять до складу нинішньої Сумської області, а Новгород-Сіверського, Семенівського, Коропського, Сосницького, Бахмацького, Ніжинського, Корюківського, Сновського, Менського, Городнянського, Ріпкинського, Чернігівського та Борзнянського районів – до складу Чернігівської області. Безперечно, таке розмаїття щодо територіально-географічної належності цього порубіжного історичного регіону наклало відбиток на його етнографічний портрет.

Розпочатий у XVI ст. процес поступової русифікації Чернігово-Сіверщини став реальною загрозою для консолідації її української ідентичності. Форми й методи русифікації змінювалися – від заохочення змішаних шлюбів, вивезення козаків та українських селян на воєнізовані та будівельні роботи в різні частини російської імперії, розміщення впродовж XVIII ст. в регіоні численних гарнізонів царської армії, інтенсивної русифікації

української еліти шляхом її титулування російським дворянством до активного придбання петербурзькими князями та графами маєтків, сіл та хуторів у Чернігівській губернії, що відчутно розмило сутність української національної ідентичності населення порубіжної Сіверщини. Першою, що докорінно постраждала від політики русифікації, стала національна ідентифікація українців: їх нав'язливо почали називати «малоросами» (офіційно) або принизливо – «хохлами». Другою дуже постраждала українська мова, яка була не лише примусово вилучена з офіційного документування, але й засмічена не характерними для неї русизмами. Одним із яскравих виявів шовіністичної політики російського самодержавства, спрямованої на посилення національного, духовного й політичного гноблення українського народу став Валувський циркуляр 1863 року, який забороняв публікацію українською мовою релігійних, навчальних і освітніх книг. Дію цього циркуляра було закріплено й розширено шляхом видання імператором Олександром II Емського указу 1876 року, згідно з яким видання творів українською мовою заборонялося майже повністю аж до 1917 року. Третім показником прогресуючого розмивання національної ідентичності населення порубіжної Чернігово-Сіверщини стали істотні зміни в суспільно-політичному та індивідуальному менталітеті новостворюваного українського дворянства. З нащадків національно-патріотичної козацької старшини новий проросійський аристократичний прошарок перетворився на численну групу інтелігентних «малоросів», які чим далі, тим більше втрачали відчуття належності до українського народу, що відображалося у свідомій відмові від вживання рідної мови в спілкуванні навіть із земляками та співвітчизниками, а також у започаткуванні процесу русифікації власних прізвищ формами особистого звернення, зростаючому сприйнятті чужих культурних цінностей тощо.

Після встановлення радянської влади, крім мови, до важелів знищення української ідентичності регіону активно долучилася атеїстична політика правлячої тоді більшовицької партії, перегляд національної історії, спотворення національної пам'яті українців, нав'язування їм «нових» ідеологізованих культурних цін-

ностей тощо. А з початком повномасштабної фази нинішньої російсько-української геноцидальної війни цілеспрямоване знищення Кремлем національної ідентичності українців набуло критичної форми під час проведення в Україні «спеціальної воєнної операції», виправдане рашистською ідеологією «денацифікації», кінцевою метою якої є тотальна ліквідація українського народу та повне підпорядкування території Української держави інтересам

експансіоністської та агресивної росії. І лише завдяки патріотизму Збройних сил України, стійкості українського народу та єднанню українців з усього світу вдалося не тільки звільнити значну частину тимчасово окупованих у лютому – березні 2022 року територій, серед них і Чернігівщину, але й зміцнити нашу тверду віру в переможне завершення цієї війни та у відновлення й розбудову процвітаючої післявоєнної України.

Джерела та література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 75. Арк. 41.
2. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 21. Арк. 55.
3. Державний архів Чернігівської області. Ф. 128. Оп. 4. Спр. 20. Арк. 1.
4. Бондаренко Г. Українська етнокультура в контексті глобалізаційних викликів. Київ, 2014. 226 с., 23 іл.
5. Борисенко В. Динаміка розвитку національних меншин та етнічних груп в Україні на початку ХХ століття. *Народна творчість та етнологія*. 2019. № 6. С. 29–47. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2019.06.029>.
6. Борисенко В. К., Рендюк Т. Г. Географічне розміщення етнічних спільнот в Україні на початку ХХІ століття. *Український географічний журнал*. 2021. № 3 (115). С. 63–70. DOI : <https://doi.org/10.15407/ugz2021.03.063>.
7. Бушак С. Свідки долі славного роду. *Урядовий кур'єр*. 2004. 30 січня.
8. Дмитренко Н. М. Політика денационалізації культурного життя в Україні: місцеві музеї Північного Лівобережжя – співучасник чи жертва? (кінець 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.). *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Київ ; Глухів, 2010. Вип. 3. С. 336–342.
9. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. Київ, 2002. 512 с.
10. Дубровський В. Різдво шістдесят років тому (з 1-го тому спогадів «Лісковича») / [підготовка до друку та передмова Г. Кураса]. *Сіверянський літопис*. 2000. № 1. С. 162–165.
11. Дудченко Г. М. Статусні орієнтації претендентів на російське дворянство з Лівобережної України у 1780–90-х рр. (на матеріалах родословних книг дворянства Чернігівського намісництва). *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Київ ; Глухів, 2013. Вип. 6. С. 306–308.
12. Казіміров Д. В. Соціальна структура та демографічна характеристика населення м. Мени в середині ХVІІІ ст. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Глухів ; Київ, 2017. Вип. 10. С. 195–200.
13. Кириєвський В. Д., Магдич А. В. Український есер Тит Ковбаса. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Глухів ; Київ, 2019. Вип. 12. С. 296–303.
14. Коваленко Ю. О. Село Некрасове у документах ХVІ–ХVІІІ ст. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Київ ; Глухів, 2012. Вип. 5. С. 138–145.
15. Ковальов О. Є. Історичні етномистецькі традиції в творах декоративно-прикладного мистецтва Сіверщини. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. Київ ; Глухів, 2016. Вип. 9. С. 497–502.
16. Компан О. С. Міста України в другій половині ХVІІ ст. Київ, 1963. 388 с.
17. Кононенко П. Українська земля і люди у світовому часопросторі. Українці у світовій цивілізації та культурі. *Українознавство*. 2008. № 4. С. 10–30.

18. Котельницький Н. І. І. Петрункевич та національне питання у Російській імперії у другій половині XIX ст.: етнополітичний аспект. *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 128–132.
19. Лаєвський А. С. Передумови утворення Стародубського полку 1648–1663 рр. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць*. Київ ; Глухів, 2014. Вип. 7. С. 97–100.
20. Лебедева Ю. О. Політизація українознавчих досліджень на початку XX століття. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів ; Київ, 2018. Вип. 11. С. 315–321.
21. Любич О. Торгівля на Чернігівщині у першій половині XIX століття. *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 44–47.
22. Модзалевський В. А. Гути на Чернігівщині. Київ, 1926. 191 с. : портр.
23. Никанор Харитонович Онацький (1875–1937). До 130-річчя від дня народження. Суми, 2005. 25 с.
24. Пиріг П. В. Борошномельний промисел на Чернігівщині в другій половині XVII століття. *Проблеми розвитку підприємництва і бізнесу в сучасних умовах. Збірник матеріалів науково-практичного семінару (7 травня 2007 р.)*. Чернігів, 2007. С. 41–42.
25. Пиріг П. В. Чернігів у середині – другій половині XVII століття. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 23–47.
26. Рендюк Т. Стародубщина – зрусифікована історично українська порубіжна земля. *Народна творчість та етнологія*. 2021. № 1. С. 5–15. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2021.01.005>.
27. Русіна О. В. З історії входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії. *Український історичний журнал*. 1989. № 3. С. 91–100.
28. Сіверська земля. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
29. Українська етнологія / за ред. В. Борисенко. Київ, 2007. 400 с.
30. Чурочкин А. Изъятие церковных ценностей в Путивальском уезде в 1922 году. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ ; Глухів, 2014. Вип. 7. С. 270–276.
31. Чухліб Т. «Стародубщина чекає на повернення...»: історичні, історіографічні та політичні проблеми українського субрегіону Російської Федерації. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 230–236.
32. Щербак В. Деулінське перемир'я 1618. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* Київ, 2004. Т. 2. С. 371.
33. Юхно Ф. А. Листування вірян із органами влади як дзеркало їх відносин на Чернігівщині у 50-х рр. XX століття. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів ; Київ, 2018. Вип. 11. С. 346–350.
34. Юхно Ф. А. Закриття православних монастирів радянською владою в Чернігівській області у 1945–1962 рр. *Сіверщина в історії України : зб. наук. праць* / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Глухів ; Київ, 2017. Вип. 10. С. 406–410.

References

1. *The Central State Archive of Public Associations of Ukraine* (thereafter – CSAPA of Ukraine). Fund 1, Inventory 20, Dossier 75, Folio 41 [in Ukrainian].
2. CSAPA of Ukraine. Fund 1, Inventory 20, Dossier 21, Folio 55 [in Ukrainian].
3. *State Archive of Chernihiv Region*. Fund 128, Inventory 4, Dossier 20, Folio 1 [in Ukrainian].
4. BONDARENKO, Halyna. *Ukrainian Ethnoculture in the Context of Globalization Challenges*. Kyiv, 2014, 226 pp., 23 ills. [in Ukrainian].
5. BORYSENKO, Valentyna. The Dynamics of Development of National Minorities and Ethnic Groups in Ukraine at the Early 20th Century. *Folk Art and Ethnology*, 2019, no. 6, pp. 29–47. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2019.06.029> [in Ukrainian].
6. BORYSENKO, Valentyna, Teofil RENDIUK. Geographical Location of the Ethnic Communities in Ukraine at the Early 21st Century. *Ukrainian Geographical Journal*, 2021, no. 3 (115), pp. 63–70. DOI : <https://doi.org/10.15407/ugz2021.03.063> [in Ukrainian].
7. BUSHAK, Stanislav. Witnesses of the Fate of a Glorious Family. *Governmental Courier*, 2004, January 30 [in Ukrainian].
8. DMYTRENKO, Nataliia. The Policy of Cultural Life Denationalization in Ukraine: Local Museums of the Northern Left Bank – Accomplice or Victim? (Late 1920s – 1930s). *Sivershchyna in the History of Ukraine*:

Collected Scientific Works. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2010, iss. 3, pp. 336–342 [in Ukrainian].

9. DOROSHENKO, Dmytro. *History of Ukraine of 1917–1923: In two Volumes*. Compiled, prefaced and annotated by Kyrylo HALUSHKO. Vol. 2: Ukrainian Hetman State of 1918. Kyiv, 2002, 512 pp. [in Ukrainian].

10. DUBROVSKYI, Vasyl. Christmas Sixty Years Ago: (From the First Volume of Memoirs «Liskovytsia»). Prepared for printing and prefaced by Hryhorii KURAS]. *Siverian Chronicle*, 2000, no. 1, pp. 162–165 [in Ukrainian].

11. DUDCHENKO, H. Status Orientations of the Applicants for Russian Nobility from Left Bank Ukraine in the 1780s–1790s (After the Materials of the Genealogical Books of the Nobility of Chernihiv Governorate). *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works*. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2013, iss. 6, pp. 306–308 [in Ukrainian].

12. KAZIMIROV, Dmytro. Social Structure and Demographic Characteristics of the Population of the City of Mena in the Mid-18th Century. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works*. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2017, iss. 10, pp. 195–200 [in Ukrainian].

13. KYRYIEVSKYI, V., A. MAHDYCH. Ukrainian SR Tyt Kovbasa. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works*. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2019, iss. 12, pp. 296–303 [in Ukrainian].

14. KOVALENKO, Yurii. The Village of Nekrasove in the Documents of the 16th–18th Centuries. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2012, iss. 5, pp. 138–145 [in Ukrainian].

15. KOVALIOV, Oleksandr. Historical Ethnoartistic Traditions in the Works of Decorative and Applied Arts of Sivershchyna. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works*. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2016, iss. 9, pp. 497–502 [in Ukrainian].

16. KOMPAN, Olena. *Cities of Ukraine in the Mid to Late 17th Century*. Academy of Sciences of Ukrainian SSR. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1963, 388 pp. [in Ukrainian].

17. KONONENKO, Petro. Ukrainian Land and People in the Global Time and Space. Ukrainians in the World Civilization and Culture. *Ukrainian Studies*, 2008, no. 4, pp. 10–30 [in Ukrainian].

18. KOTELNYTSKYI, Nazar. I. Petrunkevych and the National Issue in the Russian Empire in the Mid to Late 19th Century: Ethnopolitical Aspect. *Ukrainian Historical Collection*, 2008, issue 11, pp. 128–132 [in Ukrainian].

19. LAIEVSKYI, Artem. Prerequisites for the Formation of the Starodub Regiment in the 1648–1663. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works*. Kyiv; Hlukhiv, 2014, iss. 7, pp. 97–100 [in Ukrainian].

20. LIEBEDIEVA, Yuliia. Politicization of Ukrainian Studies at the Early 20th Century. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works*. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2018, iss. 11, pp. 315–321 [in Ukrainian].

21. LIUBYCH, Oleksandr. Trade in Chernihivshchyna in the First Half of the 19th Century. *Siverian Chronicle*, 2005, no. 6, pp. 44–47 [in Ukrainian].

22. MODZALEVSKYI, Vadym. *Gutes in Chernihivshchyna*. Kyiv, 1926, 191 pp.: portrait [in Ukrainian].

23. AREFIEVA, Halyna, Nadiia YURCHENKO. *Nykanor Kharytonovych Onatskyi (1875–1937). On the Occasion of the 130th Anniversary of Birthday*. Sumy, 2005, 25 pp. [in Ukrainian].

24. PYRIH, Petro. Flour Milling Industry in Chernihiv Oblast in the Mid to Late 17th Century. *Problems of Entrepreneurship and Business Development in Modern Conditions. Collected Materials of the Scientific and Practical Seminar (May 7, 2007)*. Chernihiv, 2007, pp. 41–42 [in Ukrainian].

25. PYRIH, Petro. Chernihiv in the Mid to Late 17th Century. *Siverian Chronicle*, 2014, no. 4, pp. 23–47 [in Ukrainian].

26. RENDIUK, Teofil. Starodubshchyna is a Russified Historically Ukrainian Borderland. *Folk Art and Ethnology*, 2021, no. 1, pp. 5–15. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2021.01.005> [in Ukrainian].
27. RUSINA, Olena. From the History of Chernihovo-Sivershchyna Inclusion into the Structure of Russia. *Ukrainian Historical Journal*, 1989, no. 3, pp. 91–100 [in Ukrainian].
28. ANON. *Siveria* [online]. Available from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].
29. BORYSENKO, Valentyna, ed. *Ukrainian Ethnology*. A Teaching aid for the students of Higher Educational Institutions. Kyiv: Lybid, 2007, 400 pp. [in Ukrainian].
30. CHUROCHKIN, Aleksandr. Confiscation of Church Values in Putivl District in 1922. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works*. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2014, iss. 7, pp. 270–276 [in Russian].
31. CHUKHLIB, Taras. “Starodubshchyna is Waiting for Returning...”: Historical, Historiographical and Political Problems of the Ukrainian Subregion of the Russian Federation. *Siberian Chronicle*, 2014, no. 5, pp. 230–236 [in Ukrainian].
32. SHCHERBAK, Vitalii. Truce of Deulin of 1618. *Encyclopedia of the History of Ukraine: In Ten Volumes*. Kyiv, 2004, vol. 2, pp. 371 [in Ukrainian].
33. YUKHNO, Fedir. Correspondence of Believers with the Authorities as a Mirror of Their Relations in Chernihivshchyna in the 1950s. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works*. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2018, iss. 11, pp. 346–350 [in Ukrainian].
34. YUKHNO, Fedir. The Closure of Orthodox Monasteries by the Soviet Authorities in the Chernihiv Region in 1945–1962. *Sivershchyna in the History of Ukraine: Collected Scientific Works*. “Hlukhiv” National Reserve, Center of Historical Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine and Ukrainian Society for the Protection of Historical and Cultural Monuments. Kyiv; Hlukhiv, 2017, iss. 10, pp. 406–410 [in Ukrainian].

Отримано / Received 10.09.2024

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024